१७

शुकनासोपदेशः - लक्ष्मीचापल्यम्

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे शुकनासोपदेशस्य 'आलोकयतु तावत्' इत्यतः आरभ्य 'चिन्तितापि वञ्चयति' इत्यन्तः अंशः वर्ण्यते। जलबुद्बुदसमाना क्षणस्थिरा श्रीः सहसैव उदेति नाशमेति च। सा क्षणाय भासते क्षणाय च विलीयते। परन्तु अहो, अस्याः लीलावशात् नराः धनापगमने क्षीणाः पीडिताः दुःखिताश्च सन्तः अपि पुनः तामेव प्रार्थयन्ति। इत्थं मोहिनीयं श्रीः। सा श्रीः यौवनावस्थायां चाञ्चल्यं वर्धयति येन वयं सद्गुणेभ्यः विसृष्टाः स्याम। परन्तु गुरूपदेशो हि लोकोपकाराय। ततः अमात्यः शुकनासः उपदिशति यद् यौवनस्य चञ्चलता यत्नेन परिहर्तव्या। तदा एव राजलक्ष्मीः अभ्युन्नतिं साधयति। सा अपकर्मणां तत्प्रवृत्तानाञ्च कथं सहायिका इति ध्यात्वा लोभाविष्टः मा भूत्वा सविचारं जीवनं परिपालनीयं तथा उन्नत्यै यतनीयमित्यमयमत्र चन्द्रापीडाय उपदेशः पाठे अस्मिन् आलोच्यते -

उद्देश्यानि

अमुम् पाठं पठित्वा भवान् -

- राजलक्ष्म्याः प्रभावं जानीयात्।
- राजलक्ष्म्याः स्वरूपं जानीयात्।
- राजलक्ष्म्याः स्वभावं जानीयात्।
- मानवजीवने राजलक्ष्म्याः प्रभावं जानीयात्।
- वाक्यानाम् अन्वयार्थान् पदानां सरलार्थान् समासान् च जानीयात्।

१७.१) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम–६

आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्। इयं हि सुभट-खड्गमण्डलोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्, उच्चैःश्रवसश्चञ्चलतां, कालकूटान्मोहनशक्तिं, मदिराया मदं, कौस्तुभमणेर्नैष्ठुर्यम् इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता।

व्याख्यानम् -

कल्याणाभिनिवेशी कल्याणे मङ्गले अभिनिवेशी आग्रहान्वितो भवान् प्रथमम् आदौ लक्ष्मीं श्रियमेव तावद् आलोकयतु वस्तुतो विचारयतु।

हि तथाहि, सुभट-खड्गमण्डलोत्पल-वन-विभ्रम-भ्रमरी लक्ष्मीः सुभटा निपुणयोद्धारः तेषां खड्गमण्डलम् असिसमुदाय एव उत्पलवनं कमलारण्यं तत्र विभ्रमे विचरणे भ्रमरी मधुकरस्त्रीस्वभावा इयं लक्ष्मीः राजश्रीः। इयम् एषा लक्ष्मीः श्रीः पारिजातपल्लवेभ्यः उत्पद्यमानेभ्यः देववृक्षविशेषेभ्यः पारिजातकिसलयेभ्यः रागम् आरुण्यं आत्मनि लोकानुरागं गृहीत्वा स्वीकृत्य इव क्षीरसागरात् दुग्धसमुद्राद् उद्गता मन्थनकाले समुत्थिता। यथा कश्चित्स्थानान्तरं गन्तुं प्रवर्तते तदा स्वकीयमुपकरणं गृहीत्वा गच्छति तथैवायं लक्ष्मीरपि रागादिकमादाय आगता। इयं राजलक्ष्मीः इन्दुशकलात् चन्द्रखण्डात् एकान्तवक्रतां नितान्तं कौटिल्यम्, उच्चैःश्रवसः अश्वेषु प्रधानस्य ऐन्द्रस्य अश्वस्य चञ्चलतां चापल्यम्, कालकूटात् कालकूटसंज्ञकविषात् मोहनशक्तिं मूर्च्छनशक्तिम्, मदिरायाः सुरायाः मदम् औद्धत्यम्, कौस्तुभमणेः भगवतः श्रीविष्णोः कण्ठस्थस्य विशेषरत्नस्य नैष्ठुर्यं निष्ठुरताम् इत्येतानि रागप्रभृतीनि सहवासपरिचयवशाद् एकत्रावस्थितिप्रणयवशाद् विरहविनोदचिह्नानि वियोगदुःखापनोदनलक्ष्माणि गृहीत्वा आदाय, इव, उद्गता प्रादुर्भूता।

सरलार्थः -

चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं भविष्यति। तस्य च राजकार्यचालनाय राजलक्ष्मीज्ञानम् अपेक्षते। अतः शुभर्थी शुकनासः तस्मै राजलक्ष्मीज्ञानं ददाति -

चन्द्रापीडः कल्याणे आग्रही अस्ति अतः तेनादौ लक्ष्मीः विचार्या। इयं लक्ष्मीः खड्गमङ्गलनामके वने भ्रमन्ती भ्रमरी। न केवलम् एतदेव, इयं तु क्षीरसमुद्रे जातात् पारिजातवृक्षात् रागम्, चन्द्रमण्डलात् वक्रताम्, उच्चैश्रवसः चञ्चलताम्, कालकूटनामकात् विषात् मोहिनीं शक्तिम्, मदिरायाः अहङ्कारम्, कौस्तुभमणेः निष्ठुरतां च स्वीकृत्य विनोदवियोगचिह्नसहिता इयं लक्ष्मीः आविर्भूता।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः

१. सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी - खड्गानां मण्डलं खड्गमण्डलमिति षष्ठीतत्पुरुषः। सुभटानां खड्गमण्डलं सुभटखड्गमण्डलमिति षष्ठीतत्पुरुषः। सुभटखड्गमण्डलमेव उत्पलवनं सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनम् इति कर्मधारयसमासः। सुभटखड्गमण्डलानाम् उत्पलवनमिति इति वा षष्ठीतत्पुरुषः। सुभटखड्गमण्डलोत्पलवने विभ्रमः सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमः इति सप्तमीतत्पुरुषः। सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमे भ्रमरी सुभटखड्गमण्डलोत्पलवनविभ्रमभ्रमरी इति सप्तमीतत्पुरुषसमासः।

२. पारिजातपल्लवेभ्यः- पारिजातस्य पल्लवानि पारिजातपल्लवानि इति षष्ठीतत्पुरुषः। तेभ्यः पारिजातपल्लवेभ्यः इति पञ्चमीतत्पुरुषः।

ख) सन्धिविच्छेदः

१. इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम् – इन्दुशकलात् एकान्तवक्रताम्।

२. कालकूटान्मोहनशक्तिम् – कालकूटात् मोहनशक्तिम्।

३. गृहीत्वैवोद्गता – गृहीत्वा एव उद्गता।

अलङ्कारविमर्शः

१. इयम् इत्यस्मिन् वाक्ये गृहीत्वा इव इत्यत्र लक्ष्म्याः स्वयमेव वक्रादिमत्त्वे सत्यपि वक्रादिग्रहणक्रियोत्प्रेक्षणात् क्रियोत्प्रेक्षा। उत्प्रेक्षायाः सामान्यलक्षणं - "भवेत्सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना।" इति। अत्र रागाद्यर्थस्य रक्तिमादेः अनुरागादेश्च भिन्नत्वे सत्यपि श्लेषेणाभेदारोपाद् अतिशयोक्तिः। तल्लक्षणं दर्पणे - "सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।" इति।

कोशः

१. "हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः" इत्याद्यमरवचनात् इन्दुशब्दस्य हिमांशुः, चन्द्रमाः, चन्द्रः, कुमुदबान्धवः इत्यादयः पर्यायाः।

पाठगतप्रश्नाः- १

१. लक्ष्मीः कस्मात् रागं स्वीकृतवती?

२. श्रीः कस्मात् चञ्चलतां शिक्षितवती?

३. लक्ष्मीः कस्मात् नैष्ठुर्यं ज्ञातवती?

४. मोहनशक्तिः श्रिया कुतः शिक्षिता?

५. लक्ष्मीः .... पारिजातपल्लवेभ्यः रागं गृहीत्वैवोद्गता।

६. आलोकयतु तावत् .... लक्ष्मीरेव प्रथमम्।

७. स्तम्भमेलनं कुरुत।

स्तम्भः - १	स्तम्भः - २
क) रागम्	कालकूटात्
ख) वक्रताम्	उच्चैःश्रवसः
ग) चञ्चलताम्	कौस्तुभमणेः
घ) मोहनशक्तिम्	मदिरायाः
ङ) मदम्	इन्दुशकलात्
च) नैष्ठुर्यम्	पारिजातपल्लवेभ्यः

८. कालकूटान्मोहनशक्तिम् इत्यस्य सन्धिविच्छेदं कुरुत।

१७.२) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम - ७

न ह्येवंविधम् अपरिचितमिह जगति किञ्चिदस्ति, यथेयमनार्या। लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते। दृढगुणपाश–सन्दान–निष्पन्दीकृतापि नश्यति, उद्दाम–दर्प–भटसहस्रोल्लासितासिलता–पञ्जर–विधृताप्यपक्रामति। मदजल–दुर्द्दिनान्धकारगज–घन–घटा–परिपालितापि प्रपलायते, न परिचयं रक्षति, नाभिजनमीक्षते, न रूपमालोकयते, न कुलक्रममनुवर्तते, न शीलं पश्यति, न वैदग्ध्यं गणयति, न श्रुतमाकर्णयति, न धर्ममनुरुध्यते, न त्यागमाद्रियते, न विशेषज्ञतां विचारयति, नाचारं पालयति, न सत्यमनुबुध्यते, न लक्षणं प्रमाणीकरोति। गन्धर्वनगरलेखेव पश्यत एव नश्यति। अद्याप्यारूढ–मन्दर–परिवर्तावर्त–भ्रान्ति–जनित–संस्कारेव परिभ्रमति। कमलिनी–सञ्चरणव्यतिकर–लग्न–नलिन–नाल–कण्टकक्षतेव न क्वचिदपि निर्भरमाबध्नाति पदम्। अतिप्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविध–गन्धगज–गण्ड–मधुपान–मत्तेव परिस्खलयति। पारुष्यमिव उपशिक्षितुम् असिधारासु निवसति। विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्त्तिम्। अप्रत्ययबहुला च दिवसान्त–कमलमिव समुपचित–मूल–दण्ड–कोशमण्डलमपि भूभुजम्। लतेव विटपकानध्यारोहति। गङ्गेव वसुजनन्यपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला। दिवसकरगतिरिव प्रकटित–विविध–सङ्क्रान्तिः। पातालगुहेव तमोबहुला। हिडिम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया। प्रावृडिवाचिरद्युतिकारिणी। दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति।

व्याख्यानम् -

इह जगति अस्मिन् संसारे, एवंविधम् एतादृशम्, अपरिचितं परिचयनिबन्धनप्रेमनिरासक्तम् अपरम् अन्यत् किञ्चिद् वस्तु नास्ति न वर्तते, यथा येन प्रकारेण, इयम् अनार्या नीचस्वभावोपेता राजलक्ष्मीः। लब्धा अपि प्राप्ता अपि खलु निश्चयेन महता क्लेशेन दुःखेन परिपाल्यते पोषणं क्रियते। अर्थात्प्राप्तापि अप्राप्ता इव।

दृढगुणपाश-सन्दान-निष्पन्दीकृता दृढा गुणा सन्धिविग्रहयानद्वैधीभावा एव पाशः रज्जुः तेन यत् सन्दानं बन्धनं तेन निस्पन्दीकृता निश्चलीकृता अपि लक्ष्मीः नश्यति विनाशं याति।

उद्दाम-दर्प-भटसहस्रोल्लासितासिलता-पञ्जर-विधृता उद्दामो विपुलो दर्पः अहङ्कारो यस्य, तेन तादृशेन, भटसहस्रेण योद्धृसमूहेन, उल्लासिता ऊर्ध्वीकृता असिलता लम्बितखड्गा एवं पञ्जरं पक्ष्यादिबन्धनगृहं तत्र विधृतापि आबद्धापि लक्ष्मीः अपक्रामति अपसरति पक्षान्तरमाश्रयति।

मदजल-दुर्द्दिनान्धकारगज-घन-घटा-परिपालिता मदजलानि दानसलिलानि एव श्यामत्वसाम्यात् दुर्दिनानि मेघाच्छन्नदिनानि तैः अन्धकारः तमः येभ्यः ते मदजलदुर्दिनान्धकाराः तादृशा गजाः ते एव घनाः मेघाः, तेषां घटाः समूहाः, ताभिः परिपालिता अपि प्रपलायते प्रकर्षेण पलायनं करोति। सा परिचयाद्यनुरोधेन नैकत्र तिष्ठति स्वातन्त्र्येणानुवर्तते। सा गजसमूहेन रक्षितापि पक्षान्तरं याति।

सा लक्ष्मीः परिचयं परिचितं न रक्षति पालयति। सा लक्ष्मीः अभिजनं सद्वंशं न ईक्षते न पश्यति नाभिजनमीक्षते, अर्थात् सद्वंशं परित्यज्य नीचकुलमपि आश्रयति। सा लक्ष्मीः रूपं सौन्दर्यं न आलोकयते न ईक्षते, अर्थात् सुन्दरं परित्यज्य क्वचिद् दुश्चरितम् अपि आश्रयति। सा लक्ष्मीः कुलक्रमं वंशपरम्परां न अनुवर्तते न पालयति, अर्थाद् वंशपरम्परया एकत्र न तिष्ठति। सा लक्ष्मीः शीलं सच्चरितं न पश्यति न अवलोकयति, कुजनमपि सज्जनं परित्यज्य व्रजति। सा लक्ष्मीः वैदग्ध्यं पाण्डित्यं न गणयति न विचारयति, मूर्खमपि क्वचिद् अवलम्बते सा। सा लक्ष्मीः श्रुतं शास्त्रज्ञानं न आकर्णयति न शृणोति, शास्त्रज्ञं परित्यज्य शास्त्रज्ञानहीनमतः गच्छति। सा लक्ष्मीः न धर्मं पुण्यं न अनुरुध्यते पुण्यवत्त्वेन धार्मिकं न आलम्बते, पापिनमेव बहुधा सा आलम्बते। सा लक्ष्मीः त्यागं न आद्रियते दातृत्वगुणसम्पन्नत्वेन दातारं न याति, कृपणालम्बनात् बहुत्र तस्याः। सा लक्ष्मीः विशेषज्ञतां विशेषज्ञानवत्तां न विचारयति न गणयति, आचारं शिष्टसम्मतं व्यवहारं न पालयति। सा हि बहुधा विशेषज्ञं विहाय व्यापारिणं शिष्टं च विहाय दुर्जनमाश्रयते इत्यत्र तात्पर्यम्। सा लक्ष्मीः सत्यं तथ्यं न अनुबुध्यते नो जानाति, वञ्चकम् आश्रित्य एव प्रायः तिष्ठति। सा हि लक्षणं सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितं शरीरगतं चिह्नं तिलकादिकं न प्रमाणीकरोति न प्रमाणयति। अत एव सुलक्षणानामपि जनानां दारिद्रता भवति।

गन्धर्वनगरलेखा भूतयोनिविशेषाणां रात्रौ अवलोक्यमानं यन्नगरं तत्पङ्क्तिः इव सा लक्ष्मीः पश्यत एव अवलोकयन्तम् अनादृत्य एव नश्यति विलयं याति। गन्धर्वनगरलेखा गन्धर्वनगरम् तच्च शास्त्रकारा अशुभसूचका मन्यन्ते। यथोक्तं बृहत्संहितायाम्-

"गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम्।

दीप्ते नगेन्द्रमृत्युर्वामेरिभयं जयः सव्ये।।" इति।

सा लक्ष्मीः अद्यापि अधुनापि आरूढ-मन्दर-परिवर्तावर्त-भ्रान्ति-जनित-संस्कारा आरूढः मन्दरस्य मन्दरपर्वतस्य परिवर्तेन य आवर्तः, तस्मिन् या भ्रान्तिः, तया जनितः उत्पन्नः य संस्कारः यस्याः सा इव तादृशी भूत्वा परिभ्रमति मुहुर्मुहुः परिभ्रमणं करोति। अर्थात् लक्ष्मीर्न कुत्राऽपि स्थैर्यमवलम्ब्य तिष्ठति।

कमलिनी-सञ्चरणव्यतिकर-लग्न-नलिन-नाल-कण्टकक्षता इव कमलिनीषु पङ्कजवल्लरीषु सञ्चरणव्यतिरेकेण भ्रमणसम्पर्केण लग्नाः नलिनानां पङ्कजानां नालकण्टकानि तैः क्षता विदीर्णा इव क्वचिदपि कुत्रापि पदं प्रतिष्ठां निर्भरं निश्चलं न आबध्नाति स्थापयति।

परमेश्वरगृहेषु राजप्रासादेषु अतिशयधनिकसदनेषु वा अतिप्रयत्नविधृता अपि अतिप्रयत्नेन अत्यन्तेन प्रयासेन विधृता स्थापिता अपि विविध-गन्धगज-गण्ड-मधुपान-मत्ता विविधाः अनेकप्रकाराः ये गन्धगजाः तेषां गण्डेषु कपालेषु मधूनि दानवारिणी एव मद्यानि तेषां पानेन आस्वादनेन मत्ता क्षिप्रा इव परिस्खलति नृपान्तरं व्रजति।

पारुष्यं कठोरताम् उपशिक्षितुम् अभ्यसितुम् इव असिधारासु खड्गाग्रभागेषु निवसति निवासं करोति। सा लक्ष्मीः विश्वरूपं विराट्स्वरूपं ग्रहीतुं स्वीकर्तुम् इव नारायणमूर्तिं विष्णुविग्रहम् आश्रिता अधिगता।

सा लक्ष्मीः अप्रत्ययबहुला अप्रत्ययः अविश्वासः बहुलः प्रचुरः यस्याः सा समुपचित-मूल-दण्ड-कोशमण्डलं समुपचितानि सुष्ठुतया वर्धितानि मूलं विजयनिमित्तं सैन्यं, दण्डः उपायविशेषः, कोशः धनं, मण्डलं राष्टं च इत्येतानि यस्य तादृशं भूभुजं नृपम् अपि मुञ्चति परित्यजति, नृपान्तरम् आलम्बते।

सा लक्ष्मीः, लता वल्ली, इव, विटपकान् वृक्षशाखाः निन्दितान् कामुकान्, अध्यारोहति अवलम्बते। अर्थात् लता यथा वृक्षशाखाम् अवलम्बते तथा इयं निन्दितान् कामुकान् अवलम्बते। सा लक्ष्मीः गङ्गा भागीरथी इव वसुजननी वसोः वस्ववतारस्य भीष्मस्य जननी माता अपि तरङ्गबुद्बुदचञ्चला तरङ्गबुद्बुदौ भङ्गजलस्फोटौ ताभ्यां चञ्चला चपला। दिवसकरगतिरिव प्रकटित-विविध-सङ्क्रान्तिः।

दिवसकरगतिः सूर्यस्य गमनम् इव प्रकटित-विविध-सङ्क्रान्तिः प्रकटिता प्रकाशिता विविधा अनेकप्रकारा संक्रान्तिः मेषवृषादिसंक्रान्तिः यया सा तादृशी इव सा लक्ष्मीः अपि प्रकटिता प्रकाशिता विविधेषु अनेकप्रकारेषु जनेषु संक्रान्तिः संचारः यया सा। पातालगुहा रसातलदरी तमोबहूला तमः अन्धकारः बहूलम् अधिकं यस्यां सा इव सा लक्ष्मीः अपि तमः तमोगुणः बहुलम् अधिकं यस्यां सा तादृशी। सा लक्ष्मीः हिडिम्बा घटोत्कटचजननी इव भीमसाहसैकहार्यहृदया भीमस्य भीमसेनस्य साहसेन बलकृतकर्मणा एकं केवलम् हार्यं हर्तुं योग्यं हृदयं चित्तं यस्याः सा। लक्ष्मीरपि भीमसाहसैकहार्यहृदया भीमसाहसैकेन परराज्याक्रमणादिहठकारेण हार्यं हर्तुं शक्यं हृदयं चेतो यस्याः तादृशी भवति। सा लक्ष्मीः प्रावृट् वर्षासमयः इव अचिरद्युतिकारिणी अचिरद्युतिं कर्तुं शीलं यस्याः सा। प्रावृट् वर्षर्तुः इव, अचिरद्युतिकारिणी अचिरद्युतिः विद्युत्, तां करोति विदधाति इति। लक्ष्मीरपि अचिरद्युतिः स्वल्पप्रकाशं करोतीति तादृशी भवति।

दुष्टपिशाची दुष्टा तमोगुणरूपदोषयुक्ता पिशिताशिनी देवयोनिविशेषस्त्री इव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया दर्शितः प्रकाशितः अनेकां बहूनां पुरुषाणाम् उच्छायः औन्नत्यं यया सा, लक्ष्मीरपि दर्शितः अनेकपुरुषाणां बहूजनानाम् उच्छायः औन्नत्यं यया सा, तादृशी सती पिशाचीव स्वल्पसत्त्वम् अधीरस्वभावं नरम् उन्मत्तीकरोति उन्मादयति।

सरलार्थः -

कीदृशी इयं लक्ष्मीः इति शुकनासः चन्द्रापीडम बोधयति यद् यथा इयं दुर्जना लक्ष्मी, तथा कापि अपरिचिता नास्ति अस्मिन् संसारे। यतो हि प्राप्ता अपि दुःखेन इयं परिपाल्यते। शौर्यादिद्वारा सुदृढतया इयं स्थाप्यते चेदपि शीघ्रमेव इयं नश्यति। बहुभिः योद्धृभिः नृपैः बद्धा अपि पलायते। मदोन्मत्तगजरूपमेघैः रक्षिता अपि विमुच्यते। केवलम् एतदेव न, सा परिचितान् न रक्षति, आत्मीयान् न पश्यति, न रूपवन्तं रक्षति, न आचारक्रमम् अनुसरति, न वा पवित्रतां परिपालयति, न विदग्धतां स्वीकरोति, न शास्त्रनीतिं शृणोति, न धर्मनियमान् अङ्गीकरोति, न त्यागम् अङ्गीकरोति, विशेषज्ञानन्तं न सम्मानयति, आचारान् न पालयति, न सत्यं वेत्ति, शरीरगतचिह्नादिकं प्रमाणरूपेण नाङ्गीकरोति। गन्धर्वनगरस्य पङ्क्तिः इव क्षणाय भासते क्षणाय च विलीयते। मन्दरपर्वतस्य भ्रमणाद् उत्पन्ना सा लक्ष्मीः स्वभाववशात् भवनात् भवनान्तरं भ्रमति। पद्मकानने विहारसमये तस्याः चरणयोः कण्टकाकीर्णत्वात् सा क्वापि चिराय पादं स्थापयितुं न समर्था। बहुभिः राज्ञैः धनकैः वा स्वभवने अतियत्नेन सा संरक्षितापि

गजकपोलस्थं मधु पीत्वा उन्मत्तेव भूत्वा अधः परिस्खलति। मन्ये सा कठोरतां शिक्षितुं खड्गधारायां निवसति। सा विश्वरूपत्वं ग्रहीतुं भगवतः श्रीविष्णोः शरीरं प्रविष्टा इति प्रतीयते। सा मध्ये मध्ये अविश्वासयुक्ता सती सन्ध्याकालीनं पद्ममिव विशालभूमण्डलाधिपं राजानमपि परित्यजति। लता यथा वृक्षम् आलम्बते तथा इयं धूर्तमपि जनम् आरोहति। देवी गङ्गा भीष्मस्य माता परन्तु तरङ्गैः बुद्बुदैश्च चञ्चला तद्वदेव लक्ष्मीः धनाधिष्ठात्री परन्तु तरङ्गः इव अस्थिरा। यथा सूर्यस्य गत्या मेषवृषादिसंक्रान्तिः भवति एवमेव इयमपि बहुषु जनेषु संक्रामति। पातालोकस्य बिलं यथा अन्धकारमयं तथा इयमपि तमोगुणसम्पन्ना। हिडिम्बा यथा भीमस्य अत्यन्तसाहसं दृष्ट्वा अभिभूता सती तेन आकृष्टा भवति एवमेव अत्यन्तसाहसिकं पुरुषं दृष्ट्वा तेन आकृष्टा भवति। वर्षर्तुः यथा अचिरद्युतिं नाम विद्युतम् उत्पादयति तद्वदेव इयमपि अचिरद्युतिं नाम क्षणस्थायिनीं कान्तिमुत्पादयति। दुष्टा पिशाची यथा स्वशरीरं वर्धयित्वा सर्वान् भाययते एवमेव इयमपि लक्ष्मीः विविधानां पुरुषाणाम् उन्नतिं दर्शयित्वा माम् अधिगच्छन्तु इत्युक्त्वा सर्वेषाम् उन्मत्ततां जनयति।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. दृढगुणपाशसन्दाननिष्पन्दीकृता - दृढा च ते गुणाः दृढगुणाः इति कर्मधारयसमासः। दृढगुणाः एव पाशः इति दृढगुणपाशः इति कर्मधारयसमासः। तेन सन्दानं दृढगुणपाशसन्दानम् इति तृतीयातत्पुरुषः। तेन निष्पन्दीकृता दृढगुणसन्दाननिष्पन्दीकृता इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृता - उद्दामः दर्पः यस्य स उद्दामदर्पः इति बहुव्रीहिसमासः। भटानां सहस्रं भटसहस्रम् इति षष्ठीतत्पुरुषः। उद्दामदर्पः भटसहस्रम् उद्दामदर्पभटसहस्रम् कर्मधारयः। तेन उल्लासिता उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासिता इति तृतीयातत्पुरुषः। सा एव असिलता उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासिता-सिलता इति कर्मधारयः। सा एव पञ्जरम् उद्दामदर्पभट-सहस्रोल्लासितासिलतापिञ्जरम् इति कर्मधारयसमासः। तत्र विधृता उद्दामदर्पभटसहस्रोल्लासितासिलतापञ्जरविधृता इति सप्तमीतत्पुरुषः।

३. समुपचित-मूल-दण्ड-कोशमण्डलम् - मूलं च दण्डश्च कोशश्च मण्डलं च मूलदण्डकोशमण्डलानि इति इतरेतरयोगद्वन्द्वः। समुपचितानि मूलदण्डकोशमण्डलानि यस्य स समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलः, तम् इति बहुव्रीहिसमासः।

सन्धिविच्छेदः

१. **यथेयम् - यथा इयम्।**

२. **वसुजनन्यपि - वसुजननी अपि।**

३. **प्रावृडिवाचरिताद्युतिकारिणी - प्रावृडिवाचरितात् अतिकारिणी।**

अलङ्कारविमर्शः

१. मदजल-दुर्दिनान्धकारगज-घन-घटा-परिपालिता इत्यत्र गजेषु मेघत्वारोपे मदजलेषु दुर्दिनत्वारोपो निमित्तमिति परम्परितं रूपकम्। तथाहि तल्लक्षणं दर्पणे -

"यत्र कस्यचिदारोपः परारोपणकारणम्।

तत्परम्परितम्" इति।

२. कमलिनीतीत्यस्मिन् वाक्ये, अतिप्रयत्नेतीत्यस्मिन् वाक्ये, पारुष्यमीत्यस्मिन् वाक्ये च उत्प्रेक्षालङ्कारः।

३. पातालगुहेवेतीत्यस्मिन् वाक्ये, हिडिम्बेव इत्यस्मिन् वाक्ये, प्रावृडिवेतीत्यस्मिन् वाक्ये, दुष्टपिशाचीवेत्यस्मिन् वाक्ये च उपमालङ्कारः।

कोशः

१. "विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः" इत्याद्यमरोक्तेः विष्णुः, नारायणः, कृष्णः, वैकुण्ठः, विष्टरश्रवाः इत्यादयः समार्थकशब्दाः।

२. "अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम्। नागलोकः" इत्यमरवचनात् अधोभुवनम्, पातालम्, बलिसद्म, रसातलम्, नागलोकः इत्येते समार्थकाः शब्दाः।

३. "चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः"इत्यमरवचनात् चित्तम्, चेतः, हृदयम्, स्वान्तम्, हृत्, मानसम्, मनः इत्येते समार्थकाः।

पाठगतप्रश्नाः- २

९. लक्ष्मीः कथं परिपाल्यते?

१०. किंभूतापि उपक्रामति?

११. श्रीः किं न रक्षति?

१२. सम्पत् किं नानुवर्तते?

१३. किं न अनुरुध्यते?

१४. किं न विचारयति लक्ष्मीः?

१५. कीदृशी इव परिस्खलति श्रीः?

१६. श्रिया किं ग्रहीतुं नारायणमूर्तिः आश्रिता?

१७. श्रीः किमिव तमोबहुला?

१८. किमिव अपरपुरुषान् उन्मत्तीकरोति?

१९. स्तम्भमेलनं कुरुत।

स्तम्भः - १	स्तम्भः - २
क) न रक्षति	क) वैदग्ध्यम्

ख) न ईक्षते	ख) लक्षणम्
ग) न आलोकयते	ग) अभिजनम्
घ) न अनुवर्तते	घ) श्रुतम्
ङ) न पश्यति	ङ) त्यागम्
च) न गणयति	च) विशेषज्ञताम्
छ) न आकर्णयति	छ) आचारम्
ज) न अनुरुध्यते	ज) कुलक्रमम्
झ) न आद्रियते	झ) शीलम्
ञ) न विचारयति	ञ) रूपम्
ट) न पालयति	ट) परिचयम्
ठ) न प्रमाणीकरोति	ठ) धर्मम्

१७.३) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – ८

सरस्वतीपरिगृहीतमीर्ष्ययेव नालिङ्गति जनम्, गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति, उदारसत्त्वममङ्गलमिव न बहु मन्यते, सुजनमनिमित्तमिव न पश्यति, अभिजातमहिमिव लङ्घयति, शूरं कण्टकमिव परिहरति, दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति, विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति, मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहसति। परस्परविरुद्धश्चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम्। तथाहि – सततम् ऊष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति। उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावताम् आविष्करोति। तोयराशिसंभवापि तृष्णां सम्वर्धयति। ईश्वरतामादधानाप्यशिवप्रकृतित्वमातनोति। बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति। अमृतसहोदरापि कटुकविपाका। विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना। पुरुषोत्तमरतापि खल–जन–प्रिया। रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति। यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति।

व्याख्यानम् -

सा लक्ष्मीः सरस्वतीपरिगृहीतं सरस्वत्या वाग्देव्या परिगृहीतं स्वीकृतं जनं विद्यावन्तम् अपि ईर्ष्यया अक्षान्त्या इव न आलिङ्गति न आश्लिष्यति। अनेन सपत्नीभावः प्रदर्शितः। सा लक्ष्मीः गुणवन्तं शौर्यादिगुणसम्पन्नं पुरुषम् अपवित्रम् अप्रयतं जनं अस्पृश्यम् इव न स्पृशति, उदारसत्त्वम् उदारस्वभावं पुरुषम् अमङ्गलम् अकल्याणम् इव न बहु मन्यते न आद्रियते, सुजनं सज्जनम् अनिमित्तम् इव लक्षणरहितम् इव न पश्यति नो विलोकयति, अभिजातं कुलीनम् अहिं सर्पम् इव लङ्घयति अतिक्रामति,

शूरं शौर्ययुक्तं जनं कण्टकं द्रुमाङ्गम् इव परिहरति परित्यजति, दातारं बहुप्रदं जनं दुःस्वप्नम् अशुभस्वप्नम् इव न स्मरति न ध्यायति, विनीतं विनयसंपन्नं जनं पातकिनं पापकारिणं जनम् इव न उपसर्पति न समीपं गच्छति, मनस्विनं प्रशस्तमनस्कं जनम् उन्मत्तम् उन्मादयुक्तं जनम् इव उपहसति उपहासं करोति।

सा लक्ष्मीः इन्द्रजालं कुहकं दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती इव जगति लोके परम्परविरुद्धम् अन्योन्यविरोधयुक्तं निजं स्वकीयं चरितं वृत्तं प्रकटयति आविष्करोति। तथाहि - सततं निरन्तरम् ऊष्माणं तापम् उपजनयन्ती उत्पादयन्ती अपि जाड्यं जडतां उपजनयति उत्पादयति। सा लक्ष्मीः उन्नतिम् उच्छ्रायम् आदधाना धारयन्ती अपि नीचस्वभावतां निम्नप्रकृतित्वम् आविष्करोति प्रकाशयति। तोयराशिसम्भवा अपि तोयराशेः समुद्रात् संभवः उत्पत्तिः यस्याः सा तादृशी लक्ष्मीः तृष्णां पिपासां संवर्धयति समेधयति। ईश्वरतां शिवत्वम् आदधाना धारयन्ती अपि अशिवप्रकृतित्वं शिवभिन्नस्वभावत्वम् आतनोति। बलोपचयं शक्तिवृद्धिम् आहरन्ती आनयन्ती अपि लघिमानं लघुत्वम् आपादयति निष्पादयति।

अमृतसहोदरापि कटुकविपाका। अमृतसहोदरा अमृतस्य पीयूषस्य सहोदरा सोदर्या अपि कटुकविपाका कटुकः जिह्वाकटुः विपाकः रसः यस्याः सा। लक्ष्म्याः समुद्रादुत्पत्या अमृतसोदसत्वेऽपि कथं कटुकविपाकत्वमिति विरोधः, कटुकः दुःखदायकः, विपाकः परिणामः, यस्याः सा इति परिहारः। अत एवोक्तं च -

"अर्थानामर्जने दुःखमर्जितानां च रक्षणे।

आये दःखं व्यये दुःखं धिगर्थात्कष्टसंश्रयात्।।"इति।

सा लक्ष्मीः विग्रहवती अपि मूर्तिमती अपि अप्रत्यक्षदर्शना अप्रत्यक्षम् निरिन्द्रियागोचरम् दर्शनं विलोकनं यस्याः सा। सा लक्ष्मीः पुरुषोत्तमरता पुरुषोत्तमेषु उत्तमपुरुषेषु रता आसक्ता अपि खलजनप्रिया खलजनाः दुर्जनमानवाः प्रियाः अभीष्टाः यस्याः सा तथा भवति। अत्रापि विरोधः। लक्ष्मीः पुरुषोत्तमे श्रीविष्णौ, रता आसक्ता खलजनप्रिया इति परिहारः। सा लक्ष्मीः रेणुमयी इव धूलिमयी इव रजोगुणमयी इव वा स्वच्छं निर्मलम् अपि कलुषीकरोति मलिनीकरोति। यथा यथा चेयं चपला दीप्यते तथा तथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्वमति। चपला चञ्चला इयं लक्ष्मीः यथा यथा येन येन प्रकारेण दीप्यते प्रस्फुरति, तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दीपशिखा प्रदीपज्वाला इव कज्जलमलिनं कज्जलम् अञ्जनम् इव मलिनं मलीमसं कर्म क्रियाम् अभक्ष्यभक्षणादिकं वा उद्वमति उद्गिरति। यथा दीपशिखा कज्जलमेव मलिनं वस्तु वमति तथैवैयं लक्ष्मीः कज्जलमलिनं दुष्कर्मादिकमुत्पादयतीति तात्पर्यम्।

सरलार्थः -

देव्या सरस्वत्या स्वीकृतान् विदुषः ईर्ष्यया लक्ष्मीः न स्वीकरोति। सा च पुनः गुणसम्पन्नम् अपवित्रमिव न स्पृशति, उदारस्वभावसम्पन्नं जनं अमाङ्गलिकमिव अधिकतया न मन्यते, सज्जनं लक्षणरहितमिव न पश्यति, कुलीनं पुरुषं सर्पमिव त्यजति, शूरं जनं कण्टकमिव परित्यज्य गच्छति, ये दातारः भवन्ति तान् दुःस्वप्नमिव न कदापि स्मरति। यः मनुष्यः विनययुक्तः सः पापी इति मत्वा तस्य

समीपं लक्ष्मीः न याति। सा मनस्विनं पुरुषम् उन्मत्तमिव मत्वा हसति। इन्द्रजालं यथा वास्तविकजगतः भिन्नम्। एवमेव लक्ष्मीः अपि इन्द्रजालमिव जगति परस्परविरुद्धं स्वं चरित्रं प्रदर्शयति। धनतेजः मूर्खता च अत्यन्तं विरुद्धम्। सा प्रतिक्षणं ऊष्माणं नाम धनतेजः जनयन्ती परन्तु सममेव अत्यन्तविरुद्धं जाड्यमपि उत्पादयति। उन्नत्या मनसि उदारता आगच्छति। परन्तु अनया उन्नतिः लभ्यते परन्तु विरुद्धस्वभावयुता नीचस्वभावतापि प्राप्यते। इयं लक्ष्मीः समुद्रात् समुत्थिता परन्तु तृष्णां वर्धयति। ईश्वरभावं नाम मङ्गलपरिसरं विस्तारयति परन्तु सममेव अमाङ्गलिकीं प्रकृतिमपि प्रसारयति। शक्तेः वर्धनाय शिक्षयति, परन्तु सममेव तुच्छत्वमपि वर्धयति। सा अमृतस्य सहोदरा परन्तु कटु नाम अनिष्टस्य कारणस्वरूपा। इयं विग्रहसम्पन्ना नाम कलहयुता परन्तु अस्याः प्रत्यक्षं न भवति। सा लक्ष्मीः पुरुषोत्तमे नाम भगवति वासुदेवे आसक्ता परन्तु दुर्जनानां प्रिया। सा रेणुमयी नाम रजोगुणसम्पन्ना परन्तु निर्मलमपि जनं मलिनीकरोति। सा यथा यथा प्रकाशिता भवति तथा तथा दीपस्य शिखा यथा अञ्जनं प्रकाशयति एवमेव मलिनं कर्म प्रकटयति।

व्याकरणविमर्शः -

क) समासः -

१. सरस्वतीपरिगृहीतम् - सरस्वत्या परिगृहीतं सरस्वतीपरिगृहीतम् इति तृतीयातत्पुरुषसमासः।

२. अमृतसहोदरा - अमृतस्य सहोदरा अमृतसहोदरा इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

अलङ्कारविमर्शः

१. सरस्वतीपरिगृहीतम् इत्यस्मिन् वाक्ये लक्ष्म्याः ईर्ष्यागुणसम्भावनाद् गुणोत्प्रेक्षालङ्कारः। किञ्च, स्त्रीलिङ्गद्वारा सपत्नीव्यवहारसमारोपात् समासोक्तिः अलङ्कारः। तल्लक्षणं दर्पणे -

"समासोक्तिः समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः।

व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः।।" इति। अत्र गुणोत्प्रेक्षायाः समासोक्तेश्च अङ्गाङ्गिभावेन सङ्करालङ्कारः।

२. मनस्विनमित्यस्मिन् वाक्ये परस्परविरुद्धम् इत्यस्मिन् च वाक्ये उत्प्रेक्षालङ्कारः।

३. उन्नतिमित्यस्मिन् वाक्ये औनत्ये अपि नीचस्वभावताया विरुद्धत्वावभासाद् विरोधाभासाऽलङ्कारः। एवमेव ईश्वरतामित्यस्मिन् वाक्ये, बलोपचयमित्यस्मिन् वाक्येऽपि च विरोधाभासाऽलङ्कारः।

पाठगतप्रश्नाः- ३

२०. लक्ष्मीः कम् ईर्ष्यया नालिङ्गति?

२१. श्रीः कम् अमङ्गलमिव मन्यते?

२२. लक्ष्मीः कम् अनिमित्तमिव न पश्यति?

२३. श्रीः कम् अपवित्रमिव न स्पृशति?

२४. लक्ष्मीः कं दुःस्वप्नमिव न स्मरति?

२५. श्रीः जगति कीदृशं निजं चरितं दर्शयति?

२६. उन्नतिमादधानापि लक्ष्मीः किम् आविष्करोति?

२७. लक्ष्मीः किंप्रकृतित्वम् आतनोति?

२८. श्रीः केषां प्रिया?

२९. किमिव मलिनं कर्म उद्वमति?

३०. श्रीः किं वर्धयति?

१७.४) साम्प्रतं मूलपाठम् अवगच्छाम – ९

तथाहि इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सच्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घनिद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरःपताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिम्नगा क्रोधावेगग्राहाणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनाम्, सङ्गीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृड् गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटकानाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा धर्मेन्दुमण्डलस्य। न हि तं पश्यामि, यो ह्यपरिचितया अनया न निर्भरमुपगूढः। यो वा न विप्रलब्धः। नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तमय्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति।

व्याख्यानम् -

इयं लक्ष्मीः तृष्णाविषवल्लीनां तृष्णाः विषयस्पृहाः एव विषवल्ल्यः गरललताः तासां संवर्द्धनवारिधारा विस्तारणजलसन्ततिः। लक्ष्मीः हि उत्तरोत्तरं विषयस्पृहां वर्धयति।

इयं लक्ष्मीः इन्द्रियमृगाणाम् इन्द्रियाणि हृषीकाणि एव मृगाः हरिणाः तेषां व्याधगीतिः लुब्धकगानम्। यथा व्याधो गीतेन मृगान् वशमानीय तान् नाशयति तथैव इयमपि इन्द्रियाणि विषयाभिमुखानि विधाय जनान् नाशयति।

इयं लक्ष्मीः सच्चरितचित्राणां सच्चरितानि सुवृत्तानि एव चित्राणि आलेख्यानि तेषां परामर्शधूमलेखा परामर्शाय प्रोञ्छनाय धूमलेखा वह्निध्वजपङ्क्तिः। यथा धूमलेखा चित्रं मलिनीकरोति, तथैव लक्ष्मीरपि चरितं कलुषयति।

इयं लक्ष्मीः मोहदीर्घनिद्राणां मोहाः विवेकराहित्यानि एव दीर्घनिद्राः तासां विभ्रमशय्या विलासशय्या। एषा हि मोहं परिवर्धयति।

इयं लक्ष्मीः धनमदपिशाचिकानां धनमदाः अर्थोन्मत्तताः एव पिशाचिकाः पिशाचजतीयाः स्त्रियः तासां निवास-जीर्णवलभी निवासाय अवस्थानाय जीर्णवलभी पुरातनं भवनम्। यथा जीर्णगृहेष्वेव पिशाचानाम् अवस्थानं तथा लक्ष्म्याः सत्त्वे धनमदो भवत्येव।

इयं लक्ष्मीः शास्त्रदृष्टीनां शास्त्राणि वेदादिशास्त्राणि एव दृष्टयः लोचनानि येषां तेषां शास्त्रैकचक्षुष्काणां तिमिरोद्गतिः तिमिरस्य नयनरोगविशेषस्य उद्गतिः उद्गमः। तिमिररोगः नेत्रयोर्दर्शनशक्तिः यथा नाशयति लक्ष्मीः अपि शास्त्रज्ञानं नाशयति।

इयं लक्ष्मीः सर्वाऽविनयानां सर्वेषां समस्तानाम् अविनयानाम् औद्धत्यानां पुरःपताका अग्रवैजयन्ती ध्वजा। लक्ष्मीरेव सर्वेषाम् अविनयानां कारणम्।

इयं लक्ष्मीः क्रोधावेगग्राहाणां क्रोधस्य कोपस्य आवेगाः संभ्रमाः एव ग्राहाः अवहाराः तेषाम् उत्पत्ति-निम्नगा नदी। यथा नद्यां ग्राहा उत्पद्यन्ते, तथैव कोपसंभ्रमान् लक्ष्मीः जनयति।

इयं लक्ष्मीः विषयमधूनां विषयाः स्रक्चन्दनवनितादिभोग्यपदार्थाः एव मधूनि मद्यानि, तेषाम् आपानभूमिः पानगोष्ठीस्थलम्। यदा लक्ष्मीः तिष्ठति तदा एव विषयभोगासक्तिः भवति।

इयं लक्ष्मीः भ्रूविकारनाट्यानां भ्रूविकाराः भ्रूभङ्गाः एव नाट्यानि नर्तनानि तेषां संगीतशाला रङ्गशाला।

इयं लक्ष्मीः दोषाशीविषाणां दोषाः कामक्रोधादयः एव आशीविषाः भुजङ्गमाः, तेषाम् आवासदरी निवासगुहा। लक्ष्म्यां सत्यामेव कामक्रोधादयो दोषा उत्पद्यन्ते।

इयं लक्ष्मीः सत्पुरुषव्यवहाराणां सत्पुरुषाः शिष्टजनाः तेषां व्यवहाराणाम् आचरणानाम् उत्सारणवेत्रलता उत्सारणे अपसारणे दूरीकरणे वेत्रलता वेतसयष्टिः। यदा लक्ष्मीः तिष्ठति तदा शिष्टाचाराः विनष्टा भवन्ति।

इयं लक्ष्मीः गुणकलहंसकानां गुणाः दयादाक्षिण्यादयः एव कलहंसकाः कादम्बाः तेषाम्, अकालप्रावृट् अकाले असमये एव प्रावृट् वर्षा। वर्षासु हंसा नश्यन्तीति प्रायोवादः। एवमेव लक्ष्मीः दयादाक्षिण्यादीन् गुणान् नाशयति।

इयं लक्ष्मीः लोकापवादविस्फोटकानां लोकापवादाः जनाक्षेपाः एव विस्फोटकाः पिटकाः तेषां विसर्पणभूमिः विस्तरणस्थलम्। लक्ष्मीसत्त्वे एव कुकर्मवशाद् अनेके अपवादा जायन्ते।

इयं लक्ष्मीः कपटनाटकस्य कपटं छद्माचरणम् एव नाटकं रूपकविशेषः तस्य प्रस्तावना आमुखम्। लक्ष्म्यां स्थितायामेव नानाविधं कपटाचरणं कुर्वन्ति जनाः।

इयं लक्ष्मीः कामकारिणः कामः मन्मथः मदः मदनः वा एव करी हस्ती तस्य कदलिका रम्भा। यथा कदलीसमूहे गजाः सानन्दं विहरन्ति एवमेव लक्ष्मीः तिष्ठति चेद् अनेकविधा मन्मथविकारा जनानां जायन्ते।

इयं लक्ष्मीः साधुभावस्य सज्जनत्वस्य वध्यशाला हननशाला। लक्ष्मीः तिष्ठति चेत् मनुष्याः साधुत्वं त्यजन्ति।

इयं लक्ष्मीः धर्मेन्दुमण्डलस्य धर्मः पुराणम् एव इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य, राहुजिह्वा सिंहीकागर्भसम्भूतस्य राहोः रसना। लक्ष्मीः भवति चेदेव सुकृताचरणस्य लोपो भवति।

हि निश्चितं तं तादृशं नरं पश्यामि नो विलोकयामि, यः नरः अपरिचितया परिचयरहितया अनया लक्ष्म्या निर्भरं गाढं न उपगूढः न आलिङ्गितः। यो वा नरः अनया लक्ष्म्या न विप्रलब्धः नो वञ्चितः। लक्ष्मीः कुलटेव सर्वत्र सम्बन्धं विदधाति सर्वान् च प्रतारयति।

इयं लक्ष्मीः नियतं निश्चितम् आलेख्यगता चित्रस्थिता अपि चलति गच्छति स्थिरा न भवति। पुस्तमयी मृदादिविनिर्मितपुत्तलिकारूपा अपि इन्द्रजालं कुहकम् आचरति विदधाति।

इयं लक्ष्मीः उत्कीर्णा प्रस्तरादौ उल्लिखिता अपि विप्रलभते विसंवदति, श्रुता आकर्णिता अपि अभिसन्धत्ते अनुसन्दधाति, चिन्तिता ध्याता अपि वञ्चयति प्रतारयति।

सरलार्थः -

सा लक्ष्मीः यथा तृष्णारूपविषलतानां वर्धनकर्त्री जलधारा एवमेव इन्द्रियरूपमृगानाम् आकर्षणकर्त्री व्याधगीतिरिव। धूमो यथा आदर्शम् आवृणोति मलिनीकरोति वा, एवमेव सा अपि उत्तमचरित्रसम्पन्नं जनम् आवृणोति कलुषयति वा। मोहरूपदीर्घनिद्रासम्पन्नानां कृते विलासशय्या इव। धनमदलोलुपानां पिशाचिनां कृते सा निवासक्षमा गुहा इव। येषां दृष्टिः शास्त्रानुसारं प्रवर्तते तेषां कृते तिमिरनामकः नेत्ररोगः। सा एव समेषाम् औद्धत्यानाम् अग्रवैजयन्ती नाम हेतुः। यथा नद्यां ग्राहाः नाम अवहाराः उत्पद्यन्ते एवमेव ये कोपावेगविष्टाः ते लक्ष्म्यामेव जायन्ते। सा शब्दस्पर्शादिविषयमदिरायाः पानभूमिः। अर्थात् लक्ष्म्यां विषयभोगासक्तिः भवति। इयं भ्रूभङ्गनाट्यस्य सङ्गीतशाला। दोषरूपभुजङ्गस्य इयम् आवासगुहा। सताम् आचरणम् अपसारयितुम् इयं वेत्रयष्टिः। अर्थात् लक्ष्म्यां शिष्टाचाराः नश्यन्ति। इयं गुणराजहंसस्य अकालवृष्टिः इव। अर्थाद् इयं गुणानां विनाशकारणम्। एषैव लोकापवादस्य विस्तरणस्थलम्। अर्थात् अत्रैव कुकर्माचरणं वर्तते। अस्यामेव कपटाचरणं भवति। कदली गजाय अत्यन्तं रोचते। कामदेवगजस्य इयं कदलीस्वरूपा। अर्थात् अस्यां बहुविधाः कामविकाराः जायन्ते। सताम् इयं वध्यभूमिः। राहोः प्रभावेण चन्द्रस्य ग्रहणं जायते। इयं धर्मचन्द्रस्य राहुजिह्वा इव। अर्थात् एनया सतां सदाचरणं लुप्यते। पुंश्चली यथा समैः सह सम्बन्धं स्थापयति, सर्वान् आलिङ्गति, न कमपि वञ्चयति। एवं लोके न कश्चन तथाविधः वर्तते यः लक्ष्म्या न आलिङ्गितः, न वा कश्चन तथा यः एनया वञ्चितः। इयं चित्रस्थितापि चलति नाम अस्थिरा। ऐन्द्रजालिका इव सहसा विलीयते। प्रस्तरादौ लिखितापि सा विसंवदति। इयं श्रुता परन्तु पुनरपि अनुसन्दधाति। सा आराधिता सती अपि आराधकं प्रतारयति।

व्याकरणविमर्शः

१. व्याधगीतिः- व्याधस्य गीतिः व्याधगीतिः इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

२. इन्द्रियमृगाणाम्- इन्द्रियाणि एव मृगाणि इन्द्रियमृगाणि इति कर्मधारयसमासः, तेषाम् इन्द्रियमृगाणाम्।

३. धनमदपिशाचिकानाम्- धनमदाः एव पिशाचिकाः इति कर्मधारयसमासः, तासाम् धनमदपिशाचिकानाम् इति षष्ठीतत्पुरुषसमासः।

४. शास्त्रदृष्टीनाम् - शास्त्राणि एव दृष्टयः येषां ते शास्त्रदृष्टयः इति बहुव्रीहिसमासः, तेषाम् इति।

अलङ्कारविमर्शः

१. पुरःपताका सर्वाविनयानाम् इत्यत्र उत्सारणवेत्रलता सत्पुरुषव्यवहाराणाम् इत्यत्र च केवलं रूपकम्।

२. न हि तं पश्यामीत्यादिवाक्ये लक्ष्मीः कुलटेव सर्वत्र सम्बन्धं विदधाति इत्यतः लक्ष्म्यां कुलटाव्यवहारसमारोपात् समासोक्त्यलङ्कारः।

३. चिन्तितापि वञ्चयतीत्यत्र परस्परविरुद्धस्य युगपत् आभासेन विरोधाभासालङ्कारः।

कोशः

१. "वल्ली तु व्रततिर्लता" इत्यमरवचनाद् वल्ली, व्रततिः, लता इत्येते समार्थकाः।

२. "दरी तु कन्दरो वा स्त्री देवखातबिले गुहा" इत्यमरोक्तेः दरी, कन्दरः, देवखातम्, बिलम्, गुहा इत्येते समार्थकाः शब्दाः।

पाठगतप्रश्नाः- ४

१. तृष्णाविषवल्लीनां श्रीः कीदृशी?

२. सच्चरितचित्राणां लक्ष्मीः कीदृशी?

३. महादीर्घनिद्राणां श्रीः किम्भूता?

४. शास्त्रदृष्टीनां लक्ष्मीः कीदृशी?

५. भ्रूविकारनाट्यानां श्रीः किंरूपा?

६. गुणकलहंसकानां लक्ष्मीः कीदृशी?

७. साधुभावस्य श्रीः कीदृशी?

८. राहुजिह्वा इव लक्ष्मीः कस्य नाशिका?

९. श्रीः किम्भूतापि विप्रलभते?

१०. लक्ष्मीः चिन्तितापि किं करोति?

पाठसारः

श्रियः कामये हि यतन्ते समे लोकाः। परन्तु तस्याः दुश्चरितम् अस्माभिः अवश्यमेव आदौ ज्ञेयम्। शुकनासः प्रस्तुतेऽस्मिन् तथाभूतायाः श्रियः स्वरूपं प्रकाशयति। बहुविधं चाञ्चल्यं मोहिनी शक्तिश्च अस्यां वर्तते। सा क्षणाभ्यन्तरे पुरुषात् पुरुषान्तरं व्रजति। सा पुरुषमेकं प्रीयमाणा पुरुषान्तरम् आलिङ्गति। कस्यापि समीपे चिराय न तिष्ठति। तिष्ठन्ती अपि सा दुःखेन रक्षणीया। बहुविधबलसहायेनापि तस्याः बन्धनम् असम्भवम्। तस्याः एवं मोहिनी शक्तिः यत् तस्याः प्रभावेण जनः स्वस्य परिचयं विस्मरति, कुलपरम्पराम् अन्यथाकरोति, स्वीयः आत्मीयः परकीयः इति प्रतीयते। अस्याः माहात्म्येन धर्मानुचरणं नश्यति, त्यागदयादाक्षिण्यादिसद्गुणाः विलीयन्ते, सत्यभाषणं कथामात्रावशेषं तिष्ठति। कदापि सा धनरत्नादिभिः समृद्धं करोति कदापि असिधारायां स्थित्वा समूलम् उन्मूलयति। अविश्वासनीया इयं लक्ष्मीः। गङ्गा इवेयं समस्तलोकानां जननी पालयित्री परन्तु जलबुद्बुदचञ्चला अर्थात् प्रतिपदम् अस्थिरा।

बलवन्तः धूर्ताः कपटाश्च तस्याः प्रियाः अप्रियाश्च सज्जनाः। हिडिम्बा यथा बलं वीक्ष्य भीमं वृतवती एवं यः साहसिकः तम् आत्मीयं करोति। प्रतिपदम् अन्यं पुरुषम् उन्मादयति तां ग्रहीतुम्। विद्यते च तस्याः विद्वेषः गुणवतः विदुषः प्रति। उदारचरितं सा अमङ्गलम् इव मन्यते, सज्जनम् अप्रयोजनमिति कृत्वा स्वीकरोति। पद्मस्य कण्टकं यथा अस्माभिः परिह्रियते एवं सापि वीरहृदयं पुरुषं कण्टकमिव परित्यजति। दुःस्वप्नः यथा अस्माभिः पुनः न इष्यते तथा ये दातारः वर्तन्ते न ते तया आद्रियन्ते।

अवर्णनीयेयं श्रीः। ऐन्द्रजालिकः यथा परस्परविरुद्धम् इन्द्रजालद्वारा दर्शयति एवम् इयमपि परस्परविरुद्धं विषयं युगपत् सम्बध्नाति। सा उन्नत्यै प्रचोदयति परन्तु सममेव आलस्यं दीर्घसूत्रतां निद्रादितमोगुणं जनयति। विषयभोगस्य आकाङ्क्षां निवारयितुं धनादिकं ददाति परन्तु पुनः प्राप्तये तृष्णामपि वर्धयति। श्रीविष्णौ रता परन्तु तां खलाः कपटाः प्रार्थयन्ति। अन्धकारप्रकोष्ठे दीपशिखा प्रज्वाल्यते चेत् सा तत्रस्थं वस्तु यथावभासयति श्रीः अपि स्वकीयं कुकर्म प्रकटयति।

विलक्षणस्वभावेयं लक्ष्मीः। पयस्सिञ्चनेन वृक्षस्य वर्धनं भवति। इयं विषयरूपान् विषवृक्षान् वर्धयन्ती जलधारा इव। धूमः यथा दर्पणम् आवृणोति एवम् इयमपि सज्जनानां चरितम् आवृणोति। धनमदलोलुपान् सा प्रबोधयति प्रबाधयति च शास्त्रविधिमनुसृत्य प्रवर्तितान्।

सतां नाशयित्री इयम्। यथा अकाले वृष्टिपतनेन राजहंसः म्रियते एवमेव अस्याः प्रभावेण गुणवन्तः नाशं प्राप्नुवन्ति। वेत्राघातैः यथा कस्यापि निःसरणं भवति, इत्थम् इयं वेदविहितव्यवहारान् अपसारयति। राहुजिह्वा यथा चन्द्रम् उदरीकरोति, इयमपि धर्मचन्द्रं लोपयति। गणिका यथा सर्वान् पुरुषान् प्रीणाति आलिङ्गति च परन्तु न कमपि परित्यजति एवमेव श्रीः अपि सर्वान् मोहयति न कमपि स्वमोहबन्धात् दूरं निक्षिपति।

श्रीः मनुष्यान् जाड्यमान्द्यादिगुणविशिष्टान् विदधाति। सा मानवान् प्रतिपदम् अधो पातयति। अतः अस्याः श्रियः सावधानं स्थेयम्। भोगवासनादिकं परित्यज्य राज्यस्य रक्षणं विधेयमिति मन्त्री उपदिशति पाठेऽस्मिन्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. श्रियः उत्पत्तिरहस्यं वर्णयत।

२. श्रियः स्वभावं सविस्तारं प्रतिपादयत।

३. जगति श्रियः परस्परविरुद्धं चरितं सविस्तारं ग्रन्थमाधारीकृत्य प्रमाणीकुरुत।

४. लक्ष्म्याः असत्प्रियत्वं सद्द्वेष्यत्वञ्च प्रतिपादयत।

५. कान् प्रति लक्ष्म्याः स्नेहादरादिकं नास्ति वर्णयत।

६. श्रियः दुश्चरितं वर्णयत।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यः रागं स्वीकृतवती।

२. श्रीः उच्चैःश्रवसः चञ्चलतां शिक्षितवती?

३. लक्ष्मीः कौस्तुभमणेः नैष्ठुर्यं ज्ञातवती?

४. मोहनशक्तिः श्रिया कालकूटात् शिक्षिता?

५. लक्ष्मीः क्षीरसागरात् पारिजातपल्लवेभ्यः रागं गृहीत्वैवोद्गता।

६. आलोकयतु तावत् कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम्।

७. स्तम्भमेलनम् -

स्तम्भः - १	स्तम्भः - २
क) रागम्	पारिजातपल्लवेभ्यः
ख) वक्रताम्	इन्दुशकलात्
ग) चञ्चलताम्	उच्चैःश्रवसः
घ) मोहनशक्तिम्	कालकूटात्
ङ) मदम्	मदिरायाः
च) नैष्ठुर्यम्	कौस्तुभमणेः

८. कालकूटात् मोहनशक्तिम् इति सन्धिविच्छेदः।

९. लक्ष्मीः दुःखेन परिपाल्यते।

१०. पिञ्जरविधृतापि उपक्रामति।

११. श्रीः परिचयं न रक्षति।

१२. सम्पत् कुलक्रमं न अनुवर्तते।

१३. धर्मं न अनुरुध्यते।

१४. विशेषज्ञतां न विचारयति लक्ष्मीः।

१५. विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्ता इव परिस्खलति श्रीः।

१६. श्रिया विश्वरूपं ग्रहीतुं नारायणमूर्तिः आश्रिता।

१७. श्रीः पातालगुहा इव तमोबहुला।

१८. दुष्टपिशाची इव अपरपुरुषान् उन्मत्तीकरोति।

१९. स्तम्भमेलनम् -

स्तम्भः - १	स्तम्भः - २
क) न रक्षति	परिचयम्
ख) न ईक्षते	अभिजनम्
ग) न आलोकयते	रूपम्
घ) न अनुवर्तते	कुलक्रमम्
ङ) न पश्यति	शीलम्
च) न गणयति	वैदग्ध्यम्
छ) न आकर्णयति	श्रुतम्
ज) न अनुरुध्यते	धर्मम्
झ) न आद्रियते	त्यागम्
ञ) न विचारयति	विशेषज्ञताम्
ट) न पालयति	आचारम्
ठ) न प्रमाणीकरोति	लक्षणम्

२०. लक्ष्मीः सरस्वतीपरिगृहीतम् ईर्ष्यया नालिङ्गति।

२१. श्रीः उदारसत्त्वम् अमङ्गलमिव मन्यते।

२२. लक्ष्मीः सुजनम् अनिमित्तमिव न पश्यति।

२३. श्रीः गुणवन्तम् अपवित्रमिव न स्पृशति।

२४. लक्ष्मीः दातारं दुःस्वप्नमिव न स्मरति।

२५. श्रीः जगति परस्परविरुद्धं निजं चरितं दर्शयति।

२६. उन्नतिमादधानापि लक्ष्मीः नीचस्वभावताम् आविष्करोति।

२७. लक्ष्मीः अशिवप्रकृतित्वम् आतनोति।

२८. श्रीः खलजनानां प्रिया।

२९. दीपशिखा इव मलिनं कर्म उद्वमति।

३०. श्रीः तृष्णां वर्धयति।

३१. तृष्णाविषवल्लीनां श्रीः संवर्द्धनवारिधारा।

३२. सच्चरितचित्राणां लक्ष्मीः परामर्शधूमलेखा।

३३. महादीर्घनिद्राणां श्रीः विभ्रमशय्या।

३४. शास्त्रदृष्टीनां लक्ष्मीः तिमिरोद्गतिः?

३५. भ्रूविकारनाट्यानां श्रीः सङ्गीतशाला।

३६. गुणकलहंसकानां लक्ष्मीः अकालप्रावृट् इव।

३७. साधुभावस्य श्रीः वध्यशाला।

३८. राहुजिह्वा इव लक्ष्मीः धर्मेन्दुमण्डलस्य नाशिका।

३९. श्रीः उत्कीर्णा अपि विप्रलभते।

४०. लक्ष्मीः चिन्तितापि वञ्चयति।

॥ इति सप्तदशः पाठः ॥